

Ιστορική έρευνα, τραυματική μνήμη, μαρτυρία, πολιτική ευθύνη: Η τεκμηριωτική λογοτεχνία ως υλικό για μια (δυνητική) κινηματογραφική οικογενειακή saga

Γιώργος Κόκκινος

Καθηγητής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας, ΠΤΔΕ, Πανεπιστημίου Αιγαίου

Παλαιότερα, η αξία που είχε για τους επιγενόμενους η γνώση του παρελθόντος συμπυκνωνόταν αποκλειστικά σχεδόν στη λέξη αλήθεια, την ιστορική αλήθεια. Σημασία είχε να περιγράψεις κατοπτρικά όσα συνέβησαν και όπως ακριβώς, διαδραματίστηκαν χωρίς, παραδόξως πουθενά να εμφανίζεται το δικό σου ίχνος, η ιστορικοποιημένη παρουσία σου. Απόλυτη ουδετερότητα έως αορατότητα και αφάνεια. Ο ιστορικός ήταν απλώς ένας ενδιάμεσος δίαυλος του μηνύματος του παρελθόντος, ένας ετεροκαθορισμένος μηχανισμός παραγωγής της ιστορικής γραφής. Δεν είχε σώμα, δεν είχε ιδεολογία, δεν είχε ιστορία. Συμπληρωματικοί σκοποί της αναπαράστασης του παρελθόντος ήταν η ενδυνάμωση των συνεκτικών δεσμών της συλλογικότητας και η εσωτερίκευση ηθικών προτύπων και αξιακών κανόνων. Έπρεπε οι μελλοντικές γενιές να κατορθώσουν να μοιάσουν στις ιερές σκιές των προγόνων τους, να γίνουν αντάξιοι της αρετής, των βασάνων, των ανδραγαθιών και της τόλμης τους. Στην επιστημολογική συνθήκη που περιγράφω η ενασχόληση με το παρελθόν ήταν αποκλειστική ευθύνη των επαγγελματιών ιστορικών, που ήταν λίγοι και συνδιαλέγονταν μόνο με την Κλειώ «αυτοπροσώπως!» και ασφαλώς με τους ομοτέχνους τους. Η ιστορική γνώση μεταβιβαζόταν κάθετα, από τις αρχηγείες στις μάζες, με ενδιάμεσο φορέα κατά βάση τους εκπαιδευτικούς. Το ιστορικό νόημα είχε χαρακτήρα αυταρχικό και κατηχητικό: ένας ήταν ο παραγωγός της αλήθειας και η αλήθεια που αυτός παρήγαγε ήταν εξ ορισμού κανονιστική και αδιαμφισβήτητη, αν όχι ιερή. Όσοι τη σχετικοποιούσαν ή αναδείκνυαν κρυμμένες όψεις της, που στοιχειοθετούσαν μια αντίπαλη αλήθεια, ήταν απλώς προδότες, χλευαστές αποσυνάγωγοι, αποτρόπαια σκύβαλα εθνικής μειοδοσίας. Παραδίδονταν στη *damnatio memoriae* και στην οργή του έθνους.

Όμως, στη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, το καθεστώς που διέπει την έρευνα του παρελθόντος έχει μεταβληθεί ριζικά. Θα επιμείνω σε τρεις παράγοντες:

1. Ο πρώτος παράγοντας είναι η αμφισβήτηση του επιστημολογικού υπόβαθρου της θετικιστικής ιστοριογραφίας, που ήδη περιέγραψα σε αδρές γραμμές, και ο συνεπαγόμενος πλουραλισμός της νέας ιστορίας που ήρθε στη συνέχεια και, συγκεκριμένα, από τα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου να πάρει τα σκήπτρα. Στο περιβόλι πλέον άνθιζαν πολλά φυτά, πολλά οπωροφόρα δέντρα, δεν υπήρχε μονοκαλλιέργεια.

2. Ο δεύτερος παράγοντας είναι οι τρομακτικές συνέπειες της μαζικής ανθρωποφαγίας που έγινε το σήμα κατατεθέν του 20ού αιώνα, για την οποία δεν ήταν, άλλωστε, άμοιρη ευθυνών και η συμβατική εθνικιστική-εθνοκεντρική πολιτικο-διπλωματική ιστορία. Η μνήμη ήρθε τότε να διεκδικήσει τα πρωτεία από τη δήθεν απροκατάληπτη επιστημονική ετυμηγορία. Προοδευτικά, οι σπουδές της μνήμης έτειναν να υποκαταστήσουν την ιστορία, γεγονός που είχε και θετικές, αλλά και πολλές αρνητικές συνέπειες.

3. Ο τρίτος παράγοντας είναι ο ιδιότυπος γνωσιακός και ηθικός ακτιβισμός των μαρτύρων, εκείνων δηλαδή που αντίκρισαν το πρόσωπο της Μέδουσας του ναζιστικού ολοκληρωτισμού (και όχι μόνο) και παρά ταύτα επέζησαν, για να καταθέσουν τη μαρτυρία τους. Αυτοί είναι οι κυριότεροι παράγοντες που μετέβαλαν τη μέχρι τότε μονοσήμαντη σχέση των δυτικών κοινωνιών με το παρελθόν, ιδίως με αυτό που ονομάζουμε τραυματικό και επίμαχο ή επίδικο.

Αξίζει να επισημανθεί ότι ειδικά η μαρτυρία για το «φαινόμενο Άουσβιτς», αλλά και γενικότερα για τη γενοκτονία σε βάρος των Εβραίων, είτε συνέβη με βιομηχανοποιημένο είτε με συμβατικό τρόπο, ήταν αρχικά εγκλωβισμένη σε μια ψυχική κρύπτη, που οι δυνητικοί μάρτυρες δεν μπορούσαν ούτε να κατονομάσουν και να περιγράψουν, αλλά ούτε συνάμα και να αποσιωπήσουν, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει στο τραύμα ο Εβραίος ψυχαναλυτής Μπρούνο Μπετελχάιμ, επιζήσας και αυτός των ναζιστικών στρατοπέδων.

Χρησιμοποιώντας τον όρο γνωσιακός και ηθικός ακτιβισμός αναφορικά με τους επιζήσαντες μάρτυρες της ναζιστικής φρίκης, επιχειρώ να περιγράψω τη δυναμική ανάληψη από τους ίδιους πρωτοβουλιών αφηγηματοποίησης του παρελθόντος και ιστορικής τεκμηρίωσης των γεγονότων. Κουβαλώντας στην ψυχή τους το ακραίο τραυματικό βίωμα στις διάφορες εκδοχές του, οι μάρτυρες δεν θέλουν ούτε να το απωθήσουν σαν αυτό να μην έχει συμβεί ποτέ, ούτε να το αφήσουν να τους τρομάζει εξακολουθητικά σαν ενεργό σύνδρομο καταδίωξης. Οι μάρτυρες, μέσω της προσωπικής, επώδυνης και συνειδητής διεργασίας του τραυματικού παρελθόντος, δηλώνουν την επιθυμία τους να μιλήσουν για την ιστορική αδικία που υπέστησαν

και για τη διαρκή οδύνη που έκτοτε βιώνουν, ώστε το αποτρόπαιο να εξηγηθεί, να ντυθεί με λόγο και εικόνα, να αποκτήσει ταυτοποιητικά γνωρίσματα, για να μην επαναληφθεί (όπως ελπίζουμε). Με την κατάθεση και την έρευνά τους οι μάρτυρες αποβλέπουν στον εμπλουτισμό των γνώσεών μας, δηλαδή στη διαμόρφωση (και με τη δική τους συμβολή) μιας ολιστικής ή και καλειδοσκοπικής «τοιχογραφίας», αλλά, ταυτόχρονα, και στην ηθική δικαίωση των θυμάτων, τώρα που πλέον κανείς δεν μιλά για ήρωες... Είναι γνωστό ότι η σχέση των δυτικού τύπου κοινωνιών με το κοινό τους ζοφερό ή με το ξεχωριστό τους τραυματικό παρελθόν είναι πλέον, κατά το πολιτικώς ορθόν της εποχής μας, αυτοκατακριτική, μεμφίμοιρη και ενίοτε αυτοταπεινωτική, κατάφορτη από πραγματική ή υποκριτική ηθική οφειλή. Αναλογιστείτε, ωστόσο, τι θα ήταν η ιστορία του Ολοκαυτώματος χωρίς το τεράστιο μωσαϊκό που συναποτελούν σήμερα οι προφορικές μαρτυρίες που έχουν συλλεχθεί, αλλά και οι ποικίλης θεματολογίας, υπαρξιακής έντασης και ιστοριογραφικής σημασίας αυτόνομες εκδοτικές δραστηριότητες όσων θέλησαν να καταθέσουν τη μαρτυρία τους ή την έρευνά τους, υπό τη διπλή επιστημολογική συνθήκη τόσο του αντικειμένου όσο και του υποκειμένου της ιστορικής έρευνας σε μια ιδιαίτερη διαδικασία ιστορικοποίησης του εαυτού τους.

Εάν η ιστορική αλήθεια εξακολουθεί ευτυχώς να είναι –προβάλλοντας πεισματική αντίσταση σε ποικίλους αναθεωρητισμούς– η κεντρική αξία της πολιτισμικής πρακτικής που αποκαλούμε ιστορία, δηλαδή ο πυρήνας της μη αυθαίρετης νοηματοδότησης του παρελθόντος, μαζί της, εδώ και μερικές δεκαετίες, σφιχταγκαλιάζεται και η ιστορική δικαιοσύνη. Η τελευταία είναι τριών ειδών: τιμωρητική ή ποινική, επανορθωτική και μεταβατική. Θαρρώ ότι το τρίτο είδος ιστορικής δικαιοσύνης, η μεταβατική, διαχέεται στη συνολική διανοητική πρακτική του Ιωσήφ Βεντούρα, με την έννοια ότι τον ενδιαφέρει να καταστήσει την ιστορική γνώση και μνήμη θεμέλιο για να οικοδομηθεί επάνω τους, όπως θα έλεγε ο Χέιντεν Γουάιτ, μια ηθική της μέριμνας για το δικό μας (που θεωρούσαμε αλλότριο) και, ταυτόχρονα, μια ηθική της ευθύνης απέναντι σε ό,τι εξακολουθητικά αντιλαμβανόμαστε ως ξένο.

Στο έργο του Ιωσήφ Βεντούρα προέχει η διαφύλαξη του ιστορικού ίχνους, σε συνδυασμό με τη διάσωση και τη σκυταλοδρομία της τραυματικής μνήμης. Στο πλαίσιο όμως μιας μετασυγκρουσιακής - μετατραυματικής συνθήκης, ο Βεντούρας ενδιαφέρεται και για τον διάλογο με αυτούς που διαδραμάτισαν τους ρόλους είτε του θύτη (οι Γερμανοί και οι δωσίλογοι συνεργάτες τους) είτε του δήθεν ουδέτερου παρατηρητή (το βουβό πλειονοτικό ελληνοχριστιανικό πληθυσμιακό στοιχείο της Κρήτης με τον υπόκωφο αντισημιτισμό του). Ωστόσο, η συμπιλίωση με τους θύτες και τους καιροσκόπους παρατηρητές των δεινών των άλλων έχει νόημα μόνο από τη στιγμή που αμφότεροι θα ομολογήσουν το σφάλμα που τους αναλογεί, θα ανα-

γνωρίσουν την ενοχή τους και θα αναλάβουν την ευθύνη της πραγματικής τους μεταμέλειας. Χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις, ούτε δίκαιη μνήμη μπορεί να υπάρξει ούτε δυνατότητα συγχώρεσης – αν βεβαίως συγχωρείται υπό όρους και με πολλούς αστερίσκους ένα γεγονός όπως το Ολοκαύτωμα– ούτε ασφαλώς είναι δυνατή η συμφιλίωση. Δυστυχώς, ούτε η εβραϊκή μνήμη έχει πάψει να απωθείται τεχνηέντως στον δημόσιο λόγο, ούτε όμως και η μνήμη της τριπλής Κατοχής στην Ελλάδα έχει σταματήσει να προκαλεί μικρούς ή μεγάλους σεισμούς, πρωτίστως εξαιτίας των σκοπίμως επιλεκτικών πολιτικών μνήμης που σχεδίασαν και υλοποίησαν οι δύο μεταπολεμικές Γερμανίες και εσχάτως –άλλοτε με σεβαστό θάρρος και άλλοτε με κυνισμό και υποκρισία– και η ενωμένη Γερμανία. Φοβάμαι ότι η ελληνική κοινωνία πολλές φορές λειτούργησε ως συνεργός αυτών των πολιτικών.

Τα στοιχεία που προβάλλω δεν είναι σπαράγματα μιας θεωρητικού χαρακτήρα επισκόπησης προορισμένης να ανακυκλωθεί σε κύκλους ειδημόνων. Απεναντίας, χρησιμοποιούνται για να συγκροτηθεί το αναγκαίο νοητικό υπόβαθρο, ώστε να γίνει απτός ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του έργου του Ιωσήφ Βεντούρα. Έργο το οποίο στο σύνολό του συνέλκεται και από το αίτημα της ιστορικής γνώσης και αλήθειας, και από αυτό της ιστορικής δικαιοσύνης.

Ο Βεντούρας καταθέτει τη μαρτυρία και την ιστορική του έρευνα σε καιρούς ριζικού εκδημοκρατισμού του πεδίου της ιστορικής επικοινωνίας. Είναι ένας συλλέκτης θραυσμάτων σκοτεινών, απωθημένων και οδυνηρών μνημών, που και ο ίδιος είναι φορέας τους. Είναι ένας ανιχνευτής σκιών που μέχρι πρόσφατα ακολουθούσε τον δρόμο της αισθητικής μετουσίωσης του προσωπικού του τραύματος, καθώς και του συναφούς ιστορικού τραύματος του κρητικού εβραϊσμού (βλ. τις ποιητικές του συλλογές), αλλά που τώρα επέλεξε και την επίσης σκολιά και δύσβατη οδό της ιστοριογραφικής έρευνας. Συγκεκριμένα, στο βιβλίο που παρουσιάζουμε συνθέτει με επιδεξιότητα το χρονικό μιας σχεδόν χαμένης από την ιστορία θρησκευτικής κοινότητας, αλλά και μια ιδιότυπη οικογενειακή saga.¹ Η συμβολή του είναι καιρία και σημαντική αφενός για την τοπική ιστορία της Κρήτης και για την εθνική μας ιστορία, αφετέρου για την ιστορία του εβραϊσμού της Διασποράς και την ιστορία του Ολοκαυτώματος γενικά. Με τη συστηματική αρχειακή του έρευνα, με τη δημοσίευση των ίδιων των πρωτογενών τεκμηρίων, με τη συλλογή και αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών σημαντικότητας για την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, που μάλιστα ορισμένες από αυτές αντιφάσκουν μεταξύ τους (κι αυτό είναι ένα τεκμήριο της διανοητικής τιμιότητας του ερευνητή και του ανοικτού ορίζοντα του έργου του), με την παράθεση σπάνιου φωτογραφικού υλικού και με την ουσιαστική γνώση της γενικής

1. Ιωσήφ Βεντούρας, *Ibbur. Οι Εβραίοι της Κρήτης 1900-1950*, Μελάρι, Αθήνα 2019.

και ειδικής βιβλιογραφίας επί του θέματος, ο συγγραφέας κατασκευάζει μια ισχυρή νοηματική δομή και καλύπτει ένα μεγάλο ιστοριογραφικό κενό. Η κομβικής σημασίας μεθοδολογική πρακτική που διατρέχει το εγχείρημά του είναι η διασταύρωση των στοιχείων και η ένταξή τους στα σύστοιχά τους πλαίσια συμφραζομένων. Για τον λόγο αυτό το πόνημά του είναι ιστοριογραφικά έγκυρο και αξιόπιστο. Το ειδικό επίτευγμα του Βεντούρα είναι ότι ανασύρει από τον βυθό της λήθης το χαμένο δίκτυο των οικογενειακών κόμβων και των εμπορικών συνδέσμων που συγκροτούσαν για πολλούς αιώνες τους αρμούς της εβραϊκής κοινότητας των Χανίων. Το γενικότερης, ωστόσο, εμβέλειας επίτευγμά του σχετίζεται με το γεγονός ότι το *Ibbur* συνιστά, ταυτόχρονα, και μια σπονδή στην ιστορική πραγματολογία, και μια τελετουργία μνημονικής ανάκλησης, στην ουσία μια επιτέλεση στο πλαίσιο της οποίας η κατονομασία αυτού που υπήρξε κάποτε σηματοδοτεί τη νέα συμβολική του ύπαρξη στο παρόν και στο μέλλον, και, τέλος, μια πράξη αναδρομικής απονομής ιστορικής δικαιοσύνης. Τα θύματα που ανασύρει από τον βυθό του Αιγαίου και της Ιστορίας ζητούν δικαίωση. Μιλώντας με ομηρικούς όρους θα έλεγα ότι ο Ιωσήφ Βεντούρας δίνει αίμα ζωντανό, πνοή ζωής για να ξαναζήσει ένα προσφιλές παρελθόν που όσο δεν μιλούσαμε γι' αυτό ήταν σαν να συμπράττουμε –έστω και παρά τη θέλησή μας– στη μνημοκτονία του. Γιατί η εσκεμμένη λήθη, η επιλεκτική αναίρεση της μνήμης των άδοξα χαμένων, των ηττημένων, των αδικημένων και των αθών της Ιστορίας αποτελεί σε συμβολικό επίπεδο εξακολούθηση της αδικίας που διεπράχθη σε βάρος τους. Οφείλουμε, λοιπόν, να μιλάμε, να θυμόμαστε, να πενθούμε, να σχίζουμε τον πέπλο της ανωνυμοποίησης, που επιμένει στην αφαιρετική κατηγοριοποίηση των θυμάτων, να τους χαρίζουμε το χαμένο τους πρόσωπο και όνομα, τον μικρό τους βίοκοσμο, να μεταβολίζουμε την οδύνη για την απώλειά τους, να διεργαζόμαστε, να αφηγηματοποιούμε και να μετουσιώνουμε το τραύμα από ποικίλες θέσεις, με ποικίλα μέσα και από πολλές οπτικές γωνίες. Παράλληλα, πρέπει να επιχειρούμε να αναδείξουμε το παλίμψηστο των εγγεγραμμένων και αποσιωπημένων νοημάτων στη στρωματογραφία του επίκεινου δημόσιου χώρου. Θα γίνω σαφής: ομολογώ εν προκειμένω πως έμεινα κατάπληκτος από την αποκάλυψη ότι το γήπεδο του ΟΦΗ στο Ηράκλειο έχει κατασκευαστεί πάνω στο εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης! Ο λανθάνων αντισημιτισμός ηγετικών κύκλων της πόλης προέταξε σαν φύλο συκής τα τετελεσμένα: «Θέμα όθεν Ισραηλιτικού νεκροταφείου δεν υπάρχει πλέον», γράφει κυνικά και αφοριστικά τον Μάρτιο του 1961 μια εβδομαδιαία εφημερίδα του Ηρακλείου. Όπερ έδει δείξει... Παρά ταύτα, στον αντίποδα της πρακτικής της συγκάλυψης και του καιροσκοπισμού, η πολύπλευρη ανάδειξη του εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης σε τόπο μνήμης της πόλης μέσα στην πανεπιστημιούπολη δρα παρηγορητικά και ζητά μιμητές.

Ο Ιωσήφ Βεντούρας, με την πεποίθησή του ότι το παρελθόν είναι εσωτερικά ετερογενές και πολύμορφο, με την πρισματική του προβληματική, όπου η εγω-ιστορία και η οικογενειακή γενεαλογία εκβάλλουν στην καθολικότητα της ανθρώπινης συνθήκης, και, κυρίως, με τη διπλή του ιδιότητα του αντικειμένου και συγχρόνως του υποκειμένου της έρευνάς του, πράγμα για το οποίο έχει σαφή επίγνωση, μου θυμίζει, τηρουμένων των αναλογιών, το παράδειγμα του Γερμανο-αμερικανού ιστορικού Τζορτζ Μος, του οποίου η μεγαλοαστική βερολινέζικη οικογένεια διέφυγε από την επελαύνουσα ναζιστική απανθρωποποίηση λόγω της έγκαιρης μετανάστευσης, καλύτερα της αυτοεξορίας της. Ο Μος έγραψε σχετικά:

Το Ολοκαύτωμα ποτέ δεν έφυγε από το μυαλό μου. Εύκολα θα ήταν δυνατό να εξοντωθώ κι εγώ στο πλευρό των Εβραίων συντρόφων μου. Υποθέτω βεβαίως ότι [παρά τη διαφυγή μου] λογίζομαι μέλος της γενιάς της βιομηχανοποιημένης γενοκτονίας και γι' αυτό σε όλη την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία μου προσπάθησα με σταθερό και μεθοδικό τρόπο να κατανοήσω ένα γεγονός τόσο τερατώδες και σχεδόν αδιανόητο. Όλες μου οι επιστημονικές εργασίες που αφορούν το πεδίο της ιστορίας του ρατσισμού και της εθνικιστικής σκέψης, αλλά και όσες άλλες καταγίνονται με την περιθωριοποίηση, τον αποκλεισμό, την ξενότητα και τα κοινωνικά και πολιτισμικά στερεότυπα σε βάρος μειονοτήτων, μολονότι δεν σχετίζονται πάντοτε ευθέως με το Ολοκαύτωμα, εντούτοις, εμμέσως πλην σαφώς, αναζητούν απαντήσεις στο ερώτημα που αφορά τους λόγους για τους οποίους κατέστη δυνατό αυτό το πρωτοφανές μαζικό έγκλημα της γενοκτονίας σε βάρος των Εβραίων. Για το άτομό μου αλλά και για τη γενιά μου, η εύρεση μιας εξήγησης ήταν ζωτικής σημασίας, όχι μόνο για τη γενικότερη κατανόηση της σύγχρονης ιστορίας, αλλά και για τη γαλήνη της ίδιας μας της συνείδησης. Είναι ένα ζήτημα με το οποίο η γενιά μου όφειλε να αναμετρηθεί.²

Αυτό έκανε και κάνει ο Βεντούρας: ως «ο τελευταίος Εβραίος άντρας που γεννήθηκε στην Κρήτη» αποδέχεται τον βαρύ κλήρο που του έλαχε και αναμετριέται με το οδυνηρό παρελθόν, σηκώνοντας σαν τον ήρωα του Σεφέρη «μεγάλες πέτρες». Αναπλέοντας τον ιστορικό χρόνο, μετασχηματίζει τον εαυτό του σε συνδεδετικό κρίκο ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον, προετοιμάζει το «τραπέζι της Ανάστασης», δηλαδή την επανεμψύχωση του απόντος παρελθόντος, κατοικημένος –ο ίδιος βεβαίως γράφει «στοιχειωμένος»– από τις ζωές γενεών ανθρώπων που είχαν σβήσει

2. George Mosse, *Confronting History. A Memoir*, University of Wisconsin Press, 2000, 219 (μετάφραση του γράφοντος).

στη λήθη. Χάρη στον ίδιο, ευτυχώς στην πρόσκαιρη λήθη. Νομίζω πως το βιβλίο του δεν τιτλοφορείται μόνο, αλλά και έγινε εκ των πραγμάτων «ibbur»: η μήτρα για την εγκατοίκηση πολλών άδικα χαμένων ψυχών στη ζωή μας. Από την άλλη πλευρά, ο συγγραφέας μάς προσφέρει γενναιόδωρα νέα όπλα στον αγώνα που διεξάγουμε εναντίον του ιστορικού κακού που ονομάζεται ναζισμός/νεοναζισμός και βεβαίως εναντίον των σύγχρονων και εξακολουθητικά τοξικών εκβλαστήσεων του.

Βρήκα εξαιρετικά για την ευαισθησία και την αυτογνωσία μας όσα μαρτυρεί ο Ιωσήφ Βεντούρας για τη δύσκολη διαδικασία της ενηλικίωσης στη μετακατοχική και μετεμφυλιακή πρωτεύουσα: για τον σαδιστή δάσκαλό του, που παραδόξως έφερε και το φωτοστέφανο του υπερρεαλιστή ποιητή, για την αξία ενός μπαλονιού, παιχνίδι το οποίο στη μεταπολεμική Αθήνα είχε στα μάτια των υποσιτισμένων παιδιών την αίγλη ενός πολύτιμου δώρου, για τη σημασία του ραδιοφώνου στην κοινωνικοποίηση των παιδιών και των εφήβων, για τα ομαδικά παιχνίδια στη γειτονιά, για τις μαθητικές παρέες από τις οποίες αναδύθηκαν οι ξεχωριστοί, για τον φόβο που προκαλούσε η ένταξη στη διωκόμενη Αριστερά, για τον υπόρρητο αλλά πάντοτε ενεργό μεταπολεμικό αντισημιτισμό, για τα σωματοποιημένα συμπτώματα του αδιέργαστου τραύματος και την έκδηλη υποχονδρία του συγγραφέα μας στην παιδική του ηλικία, για τη σχολική αριστεία ως μονόδρομη πρακτική ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, για τα κινηματογραφικά επίκαιρα που έδειχναν στους εμβρόντητους Αθηναίους σκηνές από τα στρατόπεδα θανάτου.